

СЕМАНТИКА ЮКСТАПОЗИТІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ

У статті проаналізовано семантичні особливості юкстапозитів в українських народних думах. Виокремлено й описано лексико-семантичні групи складних слів, з'ясовано їхню семантику та стилістичні функції.

Ключові слова: *семантика слова, юкстапозит, словоскладання, народні думи.*

In the article the semantic peculiarities of juxtaposits in Ukrainian folk ballads has been analyzed. The lexical and semantic groups of compound words have been distinguished and described; their semantic and stylistic functions have been explicated.

Key words: *semantics, juxtaposit, word composition, folk ballads.*

Актуальною проблемою сучасного мовознавства є дослідження словоскладання як одного з продуктивних способів творення нових слів. Юкстапозити, що становлять значний шар лексики української мови, потребують глибокого аналізу мовної сутності, ознак та властивостей. Окремі зауваги щодо складних слів, утворених способом словоскладання, трапляються ще у працях М. В. Ломоносова, згодом – у дослідженнях інших російських мовознавців – О. Х. Востокова, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського та ін. Значно ширше різні аспекти проблеми цих лексичних одиниць розглядали М. І. Привалова, О. А. Василевська, Г. М. Абакшина, Т. І. Кочеткова. Щодо україністики хотілося б наголосити на досягненнях науковців у галузі семантичної та дериваційної природи юкстапозитів (К. Г. Городенська, Л. А. Булаховський, В. О. Горпинич,

Н. Ф. Клименко, Н. С. Родзевич, С. Л. Рудницький, М. Т. Чемерисов та ін.).

Однак, незважаючи на ці наукові доробки, семантика юкстапозитів в українських народних думках досі залишається маловивченою, що й становить мету нашого дослідження.

Загальновідомо, що думи – специфічний за походженням жанр, притаманний тільки українській національній культурі. Стиль дум підкреслено урочистий, піднесений, чому сприяє вживання певних поетичних форм, крім традиційних епітетів (*земля християнська, тихі води, ясні зорі, мир хрещений, тяжка неволя*) найбільш своєрідним поетичним засобом, що широко використовується у фольклорі є юкстапозити, які характеризуються різноманітною семантикою (*хліб-сіль, мед-вино, орли-чорнокрильці, дуки-срібляники, вовки-сіроманці, турки-яничари, п'є-гуляє, піший-піхотинець, жити-проживати, кляне-проклинає, п'є-підпиває, квилить-проквіляє*) [6, с. 15–25].

Складні слова творяться на основі словосполучень прикладкового типу і надають текстові певного емоційного відтінку [7, с. 272], що зумовлює їх використання в народнопісенних текстах, зокрема думках.

З-поміж юкстапозитів у народних думках переважають іменники, прикметники та дієслова, одиничними номінаціями представлені прислівники; не засвідчено таких частин мови, як займенник, числівник і вигук, що й характерно для індивідуально-авторського словотворення [див.: 3].

Найчисленнішою лексико-граматичною групою слів є іменники-юкстапозити, перевага яких “пояснюється потребою номінації насамперед предметів, реалій, явищ тощо” [1, с. 34].

У словотвірній категорії назв істот (нелюдей) репрезентативною є лексико-семантична група юкстапозитів, що доповнюють зовнішні ознаки істот, напр.: *вовки-сіроманці, орли-чорнокрильці, орли-сизокрильці, щука-рибаха* тощо, пор.: *І ось до нього вовки-сіроманці находжали, / І орли-чорнокрильці налітали, / В головах сідали, / Хотіли задалегоди живота*

темний похорон одправляти (“Дума про трьох братів Азовських”).

У категорії назв осіб можна виокремити такі тематичні групи юкстапозитів:

1. Номінації особи за професією, родом занять: *жид-рандар, турки-яничари*, напр.: *То будуть же турки-яничари другими дорогами нас переймати* (“Дума про трьох братів Азовських”).

2. Назви осіб за суспільною діяльністю та соціальною належністю: *пан-баша, хан-брат*, пор.: *Його хочу живцем у руки взятии / Да в город Килію запродати, / Іще ж ним перед великими панами-башами вихваляти* (“Дума про козака Голоту”).

3. Найменування особи за якісною характеристикою: *козаки-молодці, дівка-бранка, козак-летяга, неборака-старець*. Наприклад: *Ей, дуки, – кажуть, – ви, дуки! За вами всі луги і луки, – Нігде нашому брату, козаку-летязі, стати / І коня попасти!* (“Дума про Феська Ганжу Андибера”).

Репрезентативною є тематична група, утворена з двох власних назв або за гіперо-гіпонімічними відношеннями: *Луг-Базавлуг, Дніпро-Славути, Кафа-город*, напр.: *Ідь ти понад Лугом-Базавлугом та понад Дніпром-Славутою* (“Понад сагою Дніпровою”).

У словотвірній категорії неістот виокремлюємо групу юкстапозитів, що надають якісної характеристики предметам: *буки-сребраники, шапка-бирка, світлиця-кам'яниця, мито-промито*. Наприклад: *А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка – / Зверху дірка, / Шовком шита, / Буйним вітром підбита* (“Дума про Феська Ганжу Андибера”).

Юкстапозити в поетичному мовленні характеризують денотат за найрізноманітнішими ознаками. Коли врахувати, що у складному слові здебільшого один із компонентів є стрижневим, то, зазначає Г. М. Вокальчук, прикметники-композиції можна умовно “класифікувати за семантикою передусім стрижневого компонента” [3, с. 63–64].

У текстах українських народних дум в основу складних ад'єктивних

номінацій покладено такі ознаки денотатів:

1. Колір: *Ой первим цвітом процвітана – злато-синіми киндяками пообивана* (“Дума про Самійла Кішку”).

2. Зовнішні характеристики істот: *Під ним вороненький сильно-дужий* (“Ой на горі да женці жнуть”).

3. Характеристика ознаки істоти: *Що як він чужий-чужениця, / За кінними біжить-підбігає, / На сире коріння / Та на біле каміння / Ніжки свої козацькі молодецькі посікає; Що двоє та брати кінних, / А третій піший-пішаниця* (“Дума про трьох братів Азовських”).

4. Внутрішні характеристики істот: *А як же він жив-здоров буде, / То сам в городи християнські / Без наших предметів усяких прибуде* (“Дума про трьох братів Азовських”).

Л. Є. Азарова зазначає, що “дієслово з одного боку, уже тільки однією своєю присутністю “животворить” решту слів, з іншого ж боку, дієслово концентрує у своєму значенні всю прогнозовану ситуацію, що в художньо-зображальному плані послуговує динамізації контексту” [1, с. 187], чим можна пояснити наявність в українських народних думах дієслівних юктапозитів на позначення руху, дії та результату дії: *бігти-підбігати, стелити-покладати, пити, гуляти, слухати-прислухатися, пити-підпивати* та ін., напр.: *Коня татарського за поводи взяв, / У город Січі принав, / Там собі п’є-гуляє, / Поле киліємське хвалить-вихваля* (“Дума про козака Голоту”), *То середульший брат милосердіє має, / То він із свого жупана / Червону та жовту китайку видирає / І по шляху стеле-покладає* (“Дума про трьох братів Азовських”).

Серед прислівників найпоширенішими є лексеми, які характеризують кількість, напр.: *І став же він ще мало-маненько своїми очима / вовків-сіроманців забачати, / Став він до них стиха промовляти; Станьмо ми, брате, тут хоч мало-немного / Своїх коней попасімо*” (Дума про трьох братів Азовських), та лексеми, які вказують на спосіб виявлення ознаки, напр.: *Будем радиться, / Чи гаразд-добре на славній Україні*

проживати (“Дума про Феська Ганжу Андибера”).

Отже, юкстапозити широко використовуються в українських народних думах, а також є особливим засобом стилістичної виразності народнопісенного тексту. Частиномовний аналіз засвідчив, що в текстах народних дум найбільшу групу становлять іменники, що пояснюється потребою розмежування суміжних явищ у системі номінацій, прагненням надати словам виразних оцінних відтінків, більшої експресивності. Незважаючи на невелику кількість, юкстапозити віддзеркалюють специфіку поетичної картини українських народних дум і є широким полем для подальших досліджень.

Література:

1. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: Структура, семантика, концепція “золотої пропорції” / Л. Є. Азарова. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2000. – 222 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
3. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; за ред. А. П. Грищенка. – Рівне : Науково-видавничий центр “Перспектива”, 2004. – 524 с.
4. Данчук А. Л. Героїчна тема в українських думах та історичних піснях / А. Л. Данчук // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2005. – Вип. 20. – С. 151–155.
5. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
6. Українські народні пісні та думи. – К. : Знання України, 1992. – 96 с.
7. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова : [підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / М. Я. Плющ. – К. : Вища шкала, 2005. –

286 с.

8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 369–370.